

KUKHUMBIKWA KWA LUFULA LUPYA LWAMALAŴI

Kalata ya Wakufuma ku ŴaEpiskopi

29th April 2018

Episcopal Conference of Malaŵi (ECM)

Kalata Wa Wupu Wa ŴaEpiskopi Mu Malaŵi

Mwa ŵabale mwa Khristu, pa zuŵa iri la Sabata ya Chinkhonde ya Pasaka, tikumutauzani mose apo tikusekelera kufiskika kwa mapangano gha Chiuta kwa ŵanthu kwizira mu chiuka cha Fumu yithu Yesu Khristu. Muŵe ŵakukhola mu chipulikano chinu, mukule mu chetemwa cha Chiuta, muŵe na chigomezgo chambula kusunkhunika, muzuzgike na vya wanangwa vya Mzimu Mutuŵa, ndipo muŵe na chimwemwe na mtende wa Yesu wakuuka ku ŵakufwa.

Malonje

Ise, ŴaEpiskopi ŵinu, pakupanikizga kuti ndi uteŵeti withu kukhwaskika na “chimwemwe na chigomezgo, vitima na vya kwenjezga vya ŵanthu ŵa mu nyengo za lero, chomene chomene aŵo mbakavu panji mbakutindiŵizgika mu nthowa yiri yose” (*Gaudium et Spes, no 1*) tiri na chitima pakuwona kuti wanangwa uwo tikausuzgikira kweniso muwuso wa vipani vinandi mu charo chithu vindatipe vipaso ivyo tose tikakhazganga. Taŵanika na chitima chikulu kuti ŵanthu ŵanandi mu charo chithu ichi ŵachali kusuzgika na goliwoli la ukavu, ubulu, matenda, njala kweniso kaghanaghaniro na kachitiro ka ulemwa ako kalongozgera ŵanthu ku nkharo ya kuvunda mu charo chithu. Pamanyuma pa vilimika 54 vya kujiwusa tekha, ŵina Malaŵi ŵandasange ivyo ŵakakhazganga. Tiri na vya wanangwa nga ndi ŵanthu ŵakugwira ntchito mwakulimbikira, nyanja iyo nja chitatu pa nyanja zikuluzukulu mu Afrika, dongo la nyata yiweme, mapiri gha kutowa, na vilengiwa vya Chiuta vinyakhe vinandi, ndiposo na chawanangwa cha mtengo wapatali cha mtende chenicho charo cha Malaŵi chaŵa nawo kufumira apo chikakatolera wanangwa wa kujiusa. Nanga uli tiri na vyose ivi, charo cha Malaŵi chikupendeka pamoza na vyaro ivyo ndi vikavu chomene mu charo chose chapasi. Ichi chikutifumba ise tose kuti tilanguluke mwakufikapo. Mu kalata iyi, ise ŴaEpiskopi tikukhumba kusachizga vigaŵa ivyo tikwenera kulaŵiskapo kuti nthaura tisange chitukuko na wanangwa uwo tanwekera kufuma apo tikatolera wanangwa wa kujiusa kweniso na boma la vipani vinandi ilo tikasola virimika 25 ivyo vya jumhapho.

MUTU WA KWAMBA

KUKHUMBIKWA KWA LUFULA LUPYA LWAMALAŴI

Ise, ŴaEpiskopi ŵinu, tiri kutumika ku pharazga Uthenga wa Khristu, “pa nyengo yiweme na pa nyengo yiheni” (2 Timote 4:2), tikukhumba kuti ŵanthu ŵapanikizge kuti vinthu viri makora chara mu charo chithu ndipo vikukhumbikwa kunozgeka. Tikughanaghana kuti Malaŵi nga ndi charo wakukhumbikwa kusintha kaghanaghaniro na kachitiro ka vinthu para tikukhumba kunozga vinthu. Tikung’anamula kuti paŵe kusintha nkhanirankhanira pa kachitiro ka vinthu kuruska kuchita vinthu mwazgoŵero. Ichi chikukhumbikwa ndi kusintha kaghanaghaniro na kachitiro ka vinthu kuti tinjire munyengo yipya ya kutowera munthu waliyose. Vinyakhe mwavigaŵa ivyo vikukhumbikwa kusintha kaghanaghaniro na kachitiro ka munthu waliyose ndi ivi:

1.1. Muwuso Wa Vipani Vinandi Mu Malaŵi

Apo Malaŵi wakusekelera virimika 25 kufuma apo muwuso wa vipani vinandi ukambikaso, ntchakuzirwa kuti tilanguluke mwakufikapo na umo tachitira pa kuzenga muwuso wa vipani vinandi nga ndi nthowa ya kwendeskeru charo chithu. Tikwenera kujifumba usange ndondomeko iyi ya kendeskero ka boma, pa manyuma pa virimika vinandi, yafiska mapangano gha kukwezga umoyo wa ŵanthu ŵose, panji waŵa muwuso wa pamulomo waka pakuzomerezga ŵanthu ŵadoko waka kuŵa na nkhangono na mazaza kweniso kulyera usambazi wa charo ichi apo ŵanthu ŵanandi ŵakusuzgika. Tireke kujipusika kuti vyose viri makora.

1.2. Nyengo Ya Pambere Tindafike Mu Chirimika Cha 1993

Nyengo ya pambere ŵaMalaŵi ŵakaŵa ŵandasankhe muwuso wa vipani vinandi yikaŵa nyengo ya mdima na kutaya mtima. Ichi chikayowoyeka mu Kalata yithu ya 1992 **Kukhala mu Chigomezgo**. ŴaMalaŵi ŵanandi ŵakaŵavya wanangwa wakutolapo lwande lwa kuwusa charo chawo. Kukaŵavya wanangwa wakuyowoya vya kusingo. Kaghanaghaniro ka kakususkana na aŵo ŵakendeskanga boma kuti kakazomerezgekanga chara. Marango gha charo ghakalondezgekanga chara. Urunji na unenesko vikaŵa vya ŵanthu ŵachoko waka. Kukaŵevya vidumbirano vyakukhwaskana na fundo na ndondomeko za boma za kukhumbikwa chomene. Ŵanthu ŵakachichizgikanga kunjira mu chipani. Mu boma la chipani chimoza ilolene, maudindo ghanandi ghaperekekanga waka. Maudindo

ghaperekekanga mwakutemwera kwa wabwezi na wanthu awo wakufumilanga chiga wa chimoza na mulongozgi wa charo. Nanga munga wa mu boma linono na nkhongono ntheura, kunwekera udindo, nanga kunga wa kwa kuleka kulongolera pakweru, kanandi waka kukamaliranga mu nyifwa, pa ndyale kweniso pakukomeka wuwo. Wanthu wakati wavuka na muwuso uwo ukakondweskanga wanthu wachoko waka, pa 14 Juni 1993, wa Malaŵi wanandi wakasankha kuleka muwuso wa chipani chimoza mumalo mwakhe wakasankha muwuso wa vipani vinandi. Ntheura ntchakuzirwa kuti tilanguluke pa ivyo tachita pa kukhazikiska muwuso wa vipani vinandi mu charo chithu.

1.3. Wanangwa Mukati Mu Chipani

Ntchakwenelera yayi kuyowoya mwakuwerezgawerezga kukhumbikwa kwa vipani vya ndyale mu muwuso wa vipani vinandi. Kanandi waka, nkhwizira mu vipani vya ndyale umo wanthu awo wakukhumba maudindo wakusankhika ndipo wakumemeza wanthu kuti wa wasole. Kwizira mu ndondomeko ya ivyo chipani chikugomezga, ndimo ivyo chikupangana kuti chifiskenge para chanjila mu boma (*manifesto*), ndipo vipani vikupangira fundo zikuluzikulu za kwendeskerera boma. Para chipani chasoleka wanthu wakukhazga kuti chifiskenge ivyo chikapangana. Vipani vya kususka boma viri na mulimo ukulu chomene wakusachizga ndondomeko zinyakhe za kwendeskerera boma kweniso kuwoneskeska kuti chipani icho chiri mu boma chikwendeska vyose mu ndondomeko yakhe. Enya nadi, nkhwizira mu vipani vya ndyale ivyo wanthu walikusankha ndimo wina Malaŵi wakusangira mwaŵi wakulongolera wanangwa wawo pa ndyale nga ndi umo Marango gha Charo ghakukhozgera.

Nanga uli viri nthena, ntchakumanyikwa pakweru kuti mwakuti muwuso wa vipani vinandi wende makora kukukhumbikwa kuti kapulikiskiro ka makani agha kaŵe kakufikapo na kuzomerezgeka na vipani vikuluvikulu mu charo ichi. Viweme ivyo tikukhazga vya muwuso wa vipani vinandi vingachitika yayi usange wanangwa mukati mu vipani ukusangikamo yayi, mu chipani icho chikuwusa na ivyo vikususka boma. Mwachisanisani, wanangwa mukati mu vipani ukung'anamula kuti chipani cha ndyale ntcha wanthu ndipo chikwenera kwendeskeka na wanthu wakhe. Ntheura ulongozgi pamoza na wanthu wawo mbakuchichizgika kulondezga marango gha chipani chawo. Mu chipani mwenemumo wanangwa ulimo, ulongozgi ukudumula fundo zakovwira chipani na wanthu wakhe, kwambula kulaŵiska ivyo vikukondweska mulongozgi na wabwezi wakhe pera.

Ntchachitima, kuti kwamba mu chirimika cha 1993, vipani vinandi, panji titi vyose waka, muno mu Malaŵi vyatondeka kukwezga wanangwa uwu mukati mwawo. Nga ndi umo tikalembera mu Kalata yithu ya 2008 viyerezgero ndi vinandi nga ndi ivi:

- a. Fundo zakuzirwa zikupangika na mulongozgi wa chipani pa yekha, nyengo zinyakhe pa kukhwaskana waka na ŵabwezi ŵakhe, ŵatirye-nawo panji ŵa mtundu wakhe.
- b. Kutondeka kuzomerezga vidumbirano vya kusola chipani chakwima nacho pa visola panji uyo wangaŵa wachiŵiri wa muyimiliri wa chipani icho pa visola vya chisanisani.
- c. Maudindo ghanandi muchipani ghakuperekeka waka kwa ŵanthu na mlongozgi kwambula kuti ŵasoleke na ungoro wa mphara yikulu ya chipani.
- d. Maungano gha mphara yikulu ya chipani ghakuchitika mwa apo na apo, ndipo para ghachitika, ndondomeko na fundo zakhe zikuŵa zakuti ziri kupangika kale kwambula kuŵapa mwaŵi ŵanthu kuti ŵayowoyepo.
- e. Ŵanthu ŵakutola maudindo ŵakuŵa kuti ŵali kusoleka kale.
- f. Ndongomeko za kusolera muyimiriri ŵa chipani pa ukansalala panji ku mphara ya marango, kanandi waka yikuŵa ya pakweru chara nesi kumanyikwa makora.
- g. Ŵalalaŵalala na aŵo ŵakumanyikwa mu vipani ŵakutemwereka, ivyo vikwiziska kutaya mtima na kufumamo mu vipani kwa ŵanthu.
- h. Aŵo ŵakuŵa na maghanoghano gha kususkana na ulongozgi wa chipani ŵakuzikizgika ndipo ŵakutoleka nga ndi ŵakapirikoni ndipo ŵakutukika mtundu wose.
- i. Pakuŵa kuyezgeska kukoma vipani vinyakhe pa kugula ŵanthu ŵa muvipani ivi na kuŵalongola pa maungano gha ndyale gha chisanisani.
- j. Kupereka vitukuko muvigaŵa vyekha ivyo vikupimika kuti vikutemwa chipani cha kuwusa.
- k. Kutondeka kulutilizga fundo na ndondomeko za chitukuko chifukwa chipani chiri chose icho chikunjira mu boma chikwiza na fundo zakhe.
- l. Kupereŵera kwa wowwiri ŵa boma kwa ŵina Malaŵi chifukwa wowwiri uwu ukuwoneka nga ukuluta kwa aŵo ŵali mu chipani chakuwusa pera.
- m. Kene kanandi waka ŵanthu ŵakukanika mu chipani kweni ŵakundakasoleka nga ndi ŵakuyima paŵekha pa visola vya chisanisani.

Ntchachitima kuti vinthu ivi vikuchitika mu vipani vyose mu charo ichi. Apo tikusekelera kuti pa jumpha virimika 25 kufuma apo muwuso wa vipani vinandi ukaweleraso mu charo

ichi, tiyeni tizomere kuti kuwula kwa kudumbiskana mwa unenesko kweniso kutindiwizgira pasi wanangwa wa wanthu mukati mu vipani mu charo ichi kundatovwire chara. Walongozgi wene awo wakutindiwizgira pasi wanangwa na kukuzga wofi mukati muvipani vyawo kuti wangazomerezga wanangwa wa wanthu wose chara para wapika mwaŵi wakuwusa charo ichi. Mtima wakusopa walongozgi nga mba chiuta uwo ngukulu chomene mu vipani ukulutilira. Ichi chikwenera kulekeka pa kusintha ughanaghaniro na uchitiro withu. Ntheura tikufumba walongozgi wa vipani vya ndyale vyose mu charo ichi kuti wakuzge wanangwa wa wanthu muvipani vyawo. Ndi nthowa iyi yekha iyo yingatovwira kuzenga Malaŵi uyo wakuwusika na wanthu wose.

1.4. Kapulikiskiro ka Wanthu pa Vya Muwuso Wa Vipani Vinandi

Ndondomeko ya kukhazakiska muwuso wakufikapo wa vipani vinandi yagona pa kapulikiskiro ka wanthu kweniso kutolapo lwande pa vya kuchitika vya muwuso uwu. WaMalaŵi wanandi wakugomezga kuti muwuso uwu ndi ndondomeko yiweme yakwendeskera charo chawo. Wakukondwa na vipaso vya muwuso uwu nga ndi wanangwa wakuyowoyeskana na awo wakukhumba, wanangwa wakuyowoya vya kusingo, wanangwa wa kuwungana, wanangwa wa kusopa na wanangwa wa kuthandazga mauthenga.

Ndipo uli, wanthu wanandi kuti wakugomezga vipani vya ndyale chara nesi walongozgi wandyale awo wakuti wakuchita vinthu kuti waovwire munthu waliyose. Ichi chiri ntheura chifukwa cha vimbundi ivyo vyazala kweniso umo wanthu wakuonera kuti boma likutondeka kumazga masuzgo ghawo nga ndi magesi, vya umoyo, vya masambiro na vya kuzengazenga na kutondeka kumazga mphambano iyo yiri pakati pa wasambazi na wakavu kweniso kupereka mwaŵi ku wanthu. Pa chifukwa ichi waMalaŵi wanandi wakunwekera kachitiro ka vinthu ka muwuso wakale wa chipani chimoza. Kunwekera uku kwa muwuso uwo ukaŵa wa mdima na kutaya mtima kwa charo chithu kweniso kunozgeka kwa wanthu kuluwa ma uheni agho ghakachitikanga pa nyengo yira kukulongola pakweru kutaya chigomezgo uko wina Malaŵi wanandi wali nako mazuwa ghano.

Mu charo chithu cha Malaŵi umoyo wakuwika nkhangono zinandi mu mlongozgi yumoza uli posepose. Ivi vikuwoneka pa mazaza agho mlongozgi wa charo alinagho ghakusola wanthu pa maudindo na kulemba ntchito mu boma wanthu awo mba chipani chakhe na wamtundu wakhe. Ichi chikupereka chithuzithuzi chakuti boma liriko kuti litewetere wanthu wadoko waka awo wali pa ubwezi na ulongozgi wa charo. Vikuwoneka pa kweru kuti palije

ndondomeko ya kufikapo ya kuchongana ndiposo palije kupambaniska pakati ntchindamira zitatatu zikulu za boma.

Ntchakukhumbikwa kuti ulongozgi wa charo mu vigaŵa vyose ulaŵiskeposo pa mazaza gha kuwusira gheneagho gha kwenera kuwovwira ŵina Malaŵi na kupanikizga kuti mazaza agho ŵali nagho ngakubwereka waka. Muwuso wa vipani vinandi ngwambula chanduro para ukugwiriskika ntchito chara nga ndi chiteŵetero chakukwezgera charo ichi. Kutaya mtima kwa ŵanthu na boma iro iŵo ŵakuona kuti likovwira ŵanthu ŵachoko waka ndipo likutondeka kusintha umoyo wawo, vikupereka wofi kuyana na uko charo chithu chikulazga. Ŵalongozgi ŵa ndyale na aŵo ŵakugwira ntchito mu boma ŵaŵikepo mtima kuti ŵina Malaŵi ŵaŵagomezgeso. Nga ndi umo ŵaPapa Francisco ŵakuyowoyera “Ndyale ziweme zikukhumbikwa chomene, izo zingamanya kusintha na kwendeska makora vigaŵa vya boma, kukuzga kachitiro kaweme ka vinthu na kulimbana na ŵamazaza ŵakutimbanizga kweniso ndondomeko za boma izo zikuleka kwandula chiri chose” (*Laudato Si, no 181*). Ŵalongozgi pamoza na ŵene charo ŵakwenera kumanya kuti muwuso wa ŵanthu wakufikapo ndi makani ghakukhwaska wanangwa wa munthu pera chara kweniso ndi kufiska mwa magomezgeko vyose ivyo tikuchita. Nga ndi umo ŵaPapa Benedicto XVI wakayowoyera, “Ndipekha para tikukhala mwakwenelera, pamoza yumoza na munyakhe, ndipo wanangwa wenecho ungafiskika” (*Benedict XVI, 8 December 2005*).

Nga ndi charo tikwenera kuŵikapo mtima pa kukhozga minthavi ya boma iyo yikovwira pakendeskerero ka charo na kuvikilira mphambano iyo yiri pakati pa minthavi yitatu ya boma kuti nthaura paŵavye kulimbana pakati pawo, nga ndi umo viri kulembekera mu Marango gha Charo. Chigomezgo cha ŵanthu mu boma na minthavi yakhe chingaweleramo pekhapekha para minthavi ya boma iyo yikuwoneseska kuti marango gha kulondezgeka, yikupika mwaŵi kugwira ntchito yawo mu wanangwa kweniso na unkwantha wawo. Ŵina Malaŵi ŵanandi ŵakughanaghana kuti minthavi iyo yikwenera kuwoneseska kuti marango gha kulondezgeka yirije nkhangono pa ŵasambazi na aŵo ŵali muchipani icho chikuwusa pa nyengo iyo. Ichi chikupangiska kuti ŵanthu ŵaleke kutumbika dango na minthavi ya boma.

MUTU WA CHIŴIRI

UTEŴETI WA BOMA KU ŴANTHU ŴAKHE

2.1. Vya Umoyo

Ntchito za umoyo zatimbanizgika. Visuzgo ivyo viri mu vipatala vithu vinandi ndi nga ndi kuŵavya ŵanthu ŵa kusambila makora ntchito za umoy, kuŵavya munkhwala wakhumbikwa chomene nga ndi wakupozga ulwiri na munkhwala wa phungu, kusoŵerwa kwa vilwero nga magulovu, thonje na sipiriti. Suzgo iri likukula nkhanira chifukwa cha kuchepa kwa ŵadokotala aŵo ŵakwenera kovwira ŵalwari ŵanandi, kusoŵeka kwa uchanda na kuchepa kwa mabedi na vya kudika.

Mu vipatala vikuluvikulu masuzgo agha ghakulirakulira chifukwa cha magulu gha ŵanthu ŵanonono mtima aŵo ŵazgola ndondomeko ya kugulira munkhwala nga ndi mwaŵi wakwibira ndalama. Magulu agha ghalina ŵanthu ŵawo mu minthavi ya boma ya kupambanapambana, kwambira na maofesi agho ghakuwoneseska kuti marango ghakulondezgeka mpaka kuŵenecho ŵavipatala vyapulayiveti, na kulutaso ku ŵakugwira ntchito mu boma, ŵene aŵo ŵakwiba kalikose ako ŵangaguliska pa chipatala. Kwiba uku ku kwambira patalitali pambere ndondomeko zakugulira katundu wa chipatala zindachitike chifukwa pakusangikanga kuti ŵanji mwa aŵo ŵakukhazikiska ndondomeko izi ŵakuyakaŵaphalira ŵaguliski ŵamankhwala umo ŵangasangira mwaŵi wakuguriskira katundu wawo ku boma. Kufuma waka pa nyengo iyi, vinthu vikunjila chitimbaheti, mpaka ofesi ya boma iyo yikugula mankhwala (Central Medical Stores) yikughanaghanirika kuti yikapokera munkhwala wakuti wuli kumala kale nkhangono kwambula kuwuwezga, chifukwa langulo lakuti ŵapokelere na kulipira katundu uyu likuŵa kuti laperekeka kale na ŵalalaŵalala ŵakuvitengo.

Na vimbundi vya kukazikika ntheura ivyo vikusangika posepose mu ntchito za umoyo, palije wowwiri uli wose uwo ŵanthu ŵakusuzgika ŵangakhazga. Mu mazgo gha ŵaPapa Francisco, “Vimbundi nchilengo, nchilonda cha zoza ku charo” (Papa Francisco, 12 July 2015). Ŵalwari na ŵalwazi ŵakuchichizgika kuzgoka ŵakupempheska kuti ŵapokere wowwiri ku chipatala. Wowwiri wa ku chipatala wuli wose, kwambira kukumana na dokotala mpaka ku kajambuliska viwangwa, kusanga bed mu chipatala, kupokera munkhwala na dende la kabichi uyo wakuŵa wambula kovwira kuti munthu waŵe wamsuma, ntchunga

na mugayiwa, vikuwa vinthu ivyo vikuperekeka kwa wêkha awo waperekako ndalama zeneizo wanthu wakusuzgikira kuti wazisange. Nanga uli vikuchitika ntheura vinthu ivi vikwenera kuwa vya waka mu vipatala vithu. Vyose ivi vikuchitika ndipo awo wakwendeska charo chithu wakulawilira waka.

2.2. Vya Masambiro/Masukulu

Nchito za masambiro ziri ku manyuma chomene ndipo zikukumana na maunono ghanandi. Ghanandi mwa masuzgo agho ghakuonekerathu pakweru nga ndi agha:

- a. Kuchepa kwa wasambizgi pakuyaniska na unandi wa wana wa sukulu.
- b. Kuchepa kwa wasambizgi weneawo wali kusambizgika makora.
- c. Malipiro gha wasambizgi ngakuchepa chomene.
- d. Maunono agho gha kusangika pa malo gha ntchito.
- e. Nyumba zakusambiliramo na zakukhalamo wasambizgi ziheni.
- f. Kusoŵerwa kwa viteŵetero vya kusambizgira.
- g. Kusinthatintha kwa ndondomeko ya visambizgo kwambula kughanghanira na kunozgekerera makora.

Nga ndi umo tikayowoyera mu kalata yithu ya 2016, awo wakuwusa na awo wakupanga fundo zakwendeskera charo ichi wakwenera kuwikapo mtima pa mulimo wakukwezga masambiro mu charo ichi para tikukhumba kuti charo ichi chikwere vya nadi (*Lusungu Iwa Chiuta nga ndi Nthowa ya Chigomezgo, no 2.9*).

2.3. Vya Ulimi na Chakurya

Chuma cha charo cha Malaŵi chikutamira chomene ntchito za ulimi. Ntchito izi zingamanya kovwira nkhanirankhanira kukwezga ntchito za mafakitare. Ndipo uli, mwaŵi uwu ukutimbanizgika na vinthu vinandi nga ndi, kugomezga vula pera pa ulimi withu, kutondeka ku vuna vula, maunono agho ghakwiza chifukwa chakusintha kwa nyengo, kutondeka kasinthatintha ivyo tikulima mu minda yithu, kukwera mtengo kwa viteŵetero vya kumunda kwa walimi wakavu, vimbundi pa ndondomeko ya makuponi (FISP) na kusoŵerwa kwa misika ya vya kumunda kwa walimi wamukaya. Kuwa na chakurya ndi wanangwa wa munthu waliyose. Ndongomeko zakulaŵiska panthazi ziŵikike mu malo kuti ntheura Malaŵi waŵe charo icho chiri na chakurya cha kukwanila munthu waliyose. Misika yiŵepo kweneuko walimi wangaguliska vuna yawo kuti ntheura wasange chanduro cha kutokatoka kwawo. Nga ndi umo tikayowoyere mu kalata yithu ya 2016, ndondomeko ya makuponi

yikwenera kusinthika panjiso tisange ndondomeko ya kuyimazgira (*Lusungu lwa Chiuta nga ndi Nthowa ya Chigomezgo, no 2.10*).

2.4. Vya Kuzengazenga

Mu muwuso wa vipani vinandi uwu, vinandi vya chitika na chakurata cha kuyezga kusinthako kawonekero ka charo chithu pa kuzenga vinthu vya kutowa nkhanirankhanira, zinyumba na misewu vyazengeka charo chose. Kweni kanandi waka vitukuko vya kukondweska ivi vikutimbanizgika na wâtiryenawo, kunjirirapo kwa wandyale, vimbundi, kutondeka kunozgekerera makora ndiposo kusoloreka kwa ndalama. Pali ntchito za chitukuko zinandi izo zindamale ndipo zinyakhe zuwa ilo zikeneranga kumalira liri ku jumpha kale. Pa chifukwa ichi ndalama zinyakhe zinandi zakusazgirapo zikwenera kuperekeka, ndipo kunyakhe ntchito izi zikugwirika makora chara chifukwa chakuti awo wakapika ntchito izi na waboma wakulimbana nakufiska mapangano agho kuti ghangafiskika chara chifukwa chakuti nyengo yakugwilira ntchito yirikumara.

Urwani wuheni chomene ndi vimbundi. “Chilonda ichi chazozza nkhwana ngakuku kweneuko ku kulomba kuchanya kuwezgera nduzga, chifukwa chikutangwaniska lufula lwa unthu na kutimbanizga wene na wene” (*Pope Francis, The Face of Mercy, no 19*). Ndongomeko ya boma yakugulira vinthu muno mu Malaŵi yiri na vimbundi chomene. Yikutangwaniskika nkhanira nkhanira na kunjirirapo kwa wandyale ivyo vikupangiska kuti wanthu wanjji wasambazge mu nthowa yiheni. Ichi chikupangiska kuti ntchito za kuzengazenga zandane nanga uli ivi vikovwira wanthu wa choko waka awo mbakumanyikwa na kuleka mzinda ukulu wa wanthu mu ukavu.

Tijifumbe, kasi ivyo vikukhumbikwa chomene pa vya kuzengazenga mu charo chithu ndi vichi? Tikuwona kuti ndalama na ngongole izo zati zovwirenge chomene pa vitukuko ivyo vikukhumbikwa nga ndi kuvuna vula, ulimi wa nthilira na magesi gha zuwa mu malo ghakhe zikugwiriskika ntchito pa vitukuko ivyo vitolenge nyengo yitali kuti chanduro chakhe chiwoneke. Ntheura tikunyekezga muwiro uwo wukwiza na ngongole yenyeyi yatenge yiwe na chanduro chakufikapo.

2.5. Umoyo wa Musambazi na Lazaro muno mu Malaŵi

Ndi utesi ukulu chomene kuyowoya kuti pa manyuma pa virimika 54 vya kujiwuska tekha, umoyo wa wanthu wakwera. Unenesko ngwa kuti umoyo wa wanthu wanjila pasi chomene. Wanthu wanandi walije maji ghaweme, vimbuzi viweme, magesi nesi misewu yiweme.

Suzgo iri likukulirakulira chifukwa cha kutondeka kwa walongozgi wathu kuti wawike ndondomeko ziweme zakuzengera misumba. Ivi vikwendera lumoza na uchitiro wakunjirirapo kwa wandyale pa vitukuko, kutondeka kwendeska makora chuma kweniso vimbundi ivyo viri posepose. Unenesko ngwa kuti wanthu wanandi mu charo ichi mbakavu kweniso mbakusuzgika apo walongozgi awo wali kuwasola wakukhala umoyo wa pachanya na kuzenga vinyumba vikuluvikulu apo wakavu wakubeka waka. Makani gha ‘Musambazgi na Lazaro’ ghakutisuska zuwa liri lose (cf Luka 16:19-31). Unandi wa wanthu ukukula ndipo ntchito za vya chuma zikwenda yayi, para ivi vikunozgeka chara ndivyo vingamanya kwambiska vivulupi mu charo chithu. Lekani tikuti pa we kusintha mukaghanaghaniro na kachitiro ka vinthu pambere vinthu vindasuzge. Panji suzgo likulu iro boma lithu lingalawiskapo nda kuyezga kumazga mphambano yikulu iyo yiripo pakati pa awo walinavyo na awo walije. Papa Yohani Paulo II Mutuwa wakalemba kuti, “Chinthu chikulu icho chikulongola kuti urunji mulije mu nyengo zithu zalero ntchakuti: awo walinavyo mbadoko waka ndipo awo walije ndiwo mba nandi” (*Sollicitudo Rei Socialis, no 28*). WaPapa Francisco nawoso wakuvukapo chara kutikumbuska kuti tilawiskepo pa mphambano yikulu iyi. Mawupu gha vyaro vya kuwaro nga ndi Wupu Wa Vyaro Vyose (United Nations) nawoso wukuyowoya kuti mphambano iyi ndi urwani ukulu chomene mu nyengo zalero (Wonani uthenga uwo wakapereka pa 1 February 2017 Mulembi Mulala wa Wupu Wa Vyaro Vyose {United Nations} General Antonio Guterres). Mphambano pakati pa awo walinavyo na awo walije muno mu Malawi yikuwonekera pakweru, kweniso yikukulirakulira. Viyerezgero vyakuti waliyose angawona ndi mwa wi uwo ukuperekeka ku wanthu awo wali ku vitengo vikulu vikulu nga ndi kugula magilomoto gha kudula kwambula kusokha msonkho, kukhala munyumba zawaka, boma kuwalipilira wana wawo ndalama za masambiro, boma likuwalipirira ndalama za kuchipatala, likuwalipiraso ndalama zinandi zinyakhe pa chanya pa malipiro ghawo na vinyakhe vinandi vya nthaura ivi ivyo misonkho ya wanthu wakavu yikuwalipilira.

2.6. Kunangika kwa Vilengiwa

Pali ku koleranako kukulu chomene pakati pa mphambano ya wakavu na wasambazgi na kunangika kwa vilengiwa. Kanandi waka vilengiwa vikusakazika na chakulata cha kusambazga awo wali makora kale na awo wali mu chipani icho chikuwusa. Kunangika kwa nguyi ya Chikangawa ndi chiyerezgero chakufikapo pa makani agha. WaPapa Francisco wakulongola kukoleranako uko kulipo pakati pa kukavuka kwa wanthu kweniso kuso wa pakukola na kunangika kwa vilengiwa. “Umoyo wa wanthu na umoyo wa vilengiwa

vikunangikira lumoza... Unenesko ngwa kuti kunangika kwa vilengiwa na charo kukukhwaska chomene wanthu wakavu” (*Laudato Si, no 48*). Wapapa Benedicto XVI naŵoso wakukhozgera kuloreranako uko kulipo pakati pa kupwelelera vilengiwa na umoyo uweme wa wanthu apo wakalemba kuti: “Kupwelelera vilengiwa, kukwezga umoyo wa wanthu na kuchitapo kanthu pa kumazga maunono agho ghakwiza chifukwa cha kusintha kwa zinyengo ndi makani ghakuzirwa chomene agho ghakukhwaska mtundu wose wa wanthu.” (*Papa Benedict XVI, September 1, 2007*). Kunangika kwa vilengiwa mu Malaŵi kukuwoneka pakweru mukusakazika kwa luŵiro luŵiro kwa vilengiwa nga ndi nguyi na malo ghakukhalamo nyama kweniso kutondeka kwambiska nthowa na ndondomeko zinyakhe zakunjira mu malo gha vinthu nga ndi makala, nkhuŵi, mafuta na vya ntheura ivi.

MUTU WA CHITATU

VISOLA VYA PATATU VYA 2019

3.1. Kwamba Lufula Lupya

Mu muwuso wa vipani vinandi uwo tiri nawo wanthu wali na udindo wakusola na kupereka mazaza kwa wanthu aŵo wakuwagomezga kuti wafiskenge ivyo wakupangana pambere visola vindachitike panjiso aŵo walongola kuti wafiska ivyo wakupangana pa nyengo iyo wanguwa walongozgi wa charo. Wapapa Francis wakutikumbuska panyengo ya kwenelera kuti pakusola walongozgi “tileke kulaŵiska katundu uyo wakupereka nesi ivyo wakuyowoya pa mulomo pera... kweni tilawiske chomene.... Para munthu waliyose wakupika mwaŵi wakunozga umoyo wakhe” (*Papa Francis, November 10, 2015*). Chaka cha visola chiri chose chikupereka mwaŵi kuŵene nthaka kuŵika mu boma wanthu aŵo wali na chiwuravi chakovwira mzinda ukulu wa wanthu.

3.2. Vya Kwenerezga Aŵo Wakunwekera Ulongozgi

Nga ndi umo tikachitira mu kalata yithu ya mu chaka cha 2013 ntheura ndi pera tikukhumba kumuphalirani ivyo mukwenera kuwona mwa aŵo wakunwekera ulongozgi. Laŵiskiskani pa ivi:

- a. **Ŵaunenesko:** - Munthu wakunyoroka mu mtima mweneuyo wangagomezgeka chifukwa chakuti wakuyowoya unenesko, wakufiska ivyo wakuyowoya, wakuzomera para vinthu vyanangika, ndipo wakuzomerezga kuti ŵamfumbe mwa unenesko umo chuma chikwendera.
- b. **Mulongozgi wa kusintha vinthu:**-Ŵalongozgi aŵo ŵizamukukoleranako na ŵanyawo pakusintha ndyale za kale zambula kovwira izo zikulutirira kuwezgera kunyuma chitukuko cha charo ichi ndipo wazamuyezgeska kupereka mwaŵi wa chitukuko cha ŵose.
- c. **Wakuleka kujitemwa:**- Munthu mweneuyo wakukhwaskika na kusoŵerwa na vya kunwekera vya ŵanyakhe kuluska vyakhe pera.
- d. **Mulongozgi uyo ndi muteweti:**- “Yose uyo wakukhumba kuŵa wakudanga mwa imwe ndiyo wakwenera kuŵa muzga wa wose. Chifukwa Mwana wa Munthu nayo kuti wakiza kuti ŵanthu ŵamutewetere chara, kweni kuti watewete ŵanthu na kupereka umoyo wakhe kuŵa chuma chakuwombolera ŵanthu ŵanandi.” (Mariko 10:44-45).
- e. **Uyo wakughanaghana mwakunyang’amira na kudumula icho chikwenera kuchitika:**- Munthu mweneuyo wakudumula makani mwakwenelera na mwakufikapo kwambula wofi.
- f. **Wakuchindika dango la Charo:**- Munthu mweneuyo wakukhozgera dango kweniso wakulifiska mu umoyo wakhe.
- g. **Wakunozgeka kuthula pasi udindo:**- Munthu mweneuyo wakuleka kudemelerapa chitengo visuzge viti uli. “Ntheura ndimo kuliri na imwe wuwo, para mwachita vyose ivyo mukuphalirika munenenge kuti, Tiri ŵateweti ŵambula chanduro; tachita ndipera wene uwo wanguŵa mulimo withu kuchita.” (Luka 17:10).
- h. **Uyo wakuleka kulaŵiska mtundu panji chigaŵa panjiso chipani cha munthu:**- ŴaMalaŵi ŵakukhumba mulongozgi mweneuyo vyakulata vyakhe na vyakunwekera vyake kuti vikulaŵiska mtundu nesi chigaŵa cha charo chara. Ŵakupenja ŵalongozgi ŵene aŵo ŵakukhumba kufiska uweme wa ŵanthu ŵose mu charo.
- i. **Mulongozgi wakopa Chiuta:**-Malaŵi ndi charo icho chikopa Chiuta, ntheura chikukhumba ŵalongozgi aŵo ŵakopa Chiuta mu unenesko, ŵakutumbika munthu kweniso na ivyo ŵanthu ŵakugomezga na kupulikana.

3.3. Kusintha Kaghanaghaniro na Kachitiro ka Vinthu ka Wina Malaŵi

Mwa chisanisani wina Malaŵi wanandi wakukondwa na wanangwa uwo wali kuwusanga kwizira mu muwuso wa vipani vinandi. Ndipo uli, kanandi waka wakuchombola ulongozgi mu vigaŵa vya kupambanapambana chifukwa cha nkharo ya kuvunda mu charo chithu, chifukwa chakuŵavya chitukuko, vibundi ivyo vikusangika posepose, kusankhana mitundu na kutindiŵizgika kwa wanthu. Nyengo yakwana yakuti taŵina Malaŵi tijisande na umo, ise nga ndi wene charo, tawovwirapo kuti vinthu viŵe ntheura vyene ivyo tikutemwa ku dandaula, kulira na kutengela. Tikwenera nadi kusintha kaghanaghaniro na kachitiro kathu para tikukhumba nadi kuti vinthu ivyo vikutirizga visinthe. Munthu waliyose wali na nkhangono zakunozgera umoyo wakhe (*cf. Pope Francis, November 10, 2015*). Vinyakhe mwa ivyo vingawovwira pa mulimo wakusintha kaghanaghaniro na kachitiro ka vinthu kweniso ka kwiziska chiyambi chiphya ndi ivi:

- a. Ulongozgi wa vimbundi ukovwirika kuti ulutilire kuwusa na wanthu wene aŵo wakusanga chanduro na ulongozgi wantheura. Chiri kwa iŵo wene wanthu, walongozgi pera chara, kuti waleke kovwira boma la vimbundi iro likugomezga umoyo “wakupa na kupokera” (*hand-outs*).
- b. Tiyeni titolepo lwande pa kuzenga charo chiweme ndipo tireke kupereka maghanoghano ghakuti palije icho tingachitapo taŵene-nthaka.
- c. Nga ndi wene charo, tireke kukhazga ku boma na walongozgi wa charo kuti ndiwo wangamazga masuzgo ghithu ghose. Ghanyakhe mwa masuzgo agho taŵina Malaŵi tikukumana nagho nga pa munthu iyo yekha panji pa nyumba yakhe ndipo ntheura kuti ghakusoŵeka boma kuti linjirirepo chara.
- d. Tiyeni tisankhe mwazeru walongozgi aŵo wakulongola kuti mbakunozgeka kuŵa wateŵeti kuluska kusankha wanthu chifukwa chakuti wali mu chipani cha ndyale icho ntchakuchuka mu chigaŵa chithu.

Kusintha kwa ntheura uku kwa kaghanaghaniro na kachitiro ka vinthu kuwovwirenge kuti tisoletse boma ilo lingamanya kumazga masuzgo ghithu nga ndi vimbundi, nkhwesa za walongozgi, kusankhana mitundu, kofya watola makani, kukana kususkika, kuleka kumanya chakuchita, kuleka kukhwaskika na visuzgo ivyo vikwiza chifukwa chakunangika kwa vilengiwa, mapangano ghambula kufiskika, ntchito za chuma izo zikukwera yayi na kuwula unenesko na umo chuma chikwendera.

MAZGO GHAUMALIRO

Tikupempha waMalaŵi wose kuti watolepo lwande pa kuzenga lufula lupya mu charo chithu, mwakuti unenesko, urunji na thumbiko la unthu wa wanthu wose visangike pakati pithu. Ivi kuti vichitike pa kukhumbikwa kuti paŵe kusintha pa kaghanaghaniro na kachitiro ka vinthu ivyo tayowoya kale; ku lwande la wina Malaŵi kweni chomene na munthowa ya padera paŵe ndondomeko yipya ya kawusiro ka aŵo wali muboma. Ichi chikung'anamula kuti tisankhe mwazeru walongozgi aŵo mbakunozgeka kuŵa wateweti, wene aŵo wangaŵa nkwantha zakovwira kusintha uku. Wanthu aŵa waŵenge vinkhara chifukwa cha milimo yawo pera chara kweni chifukwa cha icho wakudumula pa makani agho nganono. Wadumulenge ntheura chifukwa chakuti wakukana kutaya nesi kusula fundo zikuluzikulu za muwuso wa vipani vinandi nanga uli pangaŵa maunono pa kuchita ntheura. Wakukhwaskika na vya kusoŵerwa vya wanthu wose nanga wangaŵa wa vipani vinyakhe. Wazomerenge na mtima wose mazgo agho Mozesi wakaphalira aŵo wakasoleka kuŵa walongozgi: “Mungawanga wakulumba chisko pakweruzga: mumweruzge muchoko na mukulu kwakuyana waka. Mungopanga chisko cha munthu, chifukwa werezgi ngwa Chiuta.” (Marango gha Chiwiri 1:17). Nga ndi Yesu na waprofeti mu Chipangano cha Kale, vinkhara kanandi vikunyozeke ndipo nyengo zinyakheso vikukomeka wuwo. Mwakujilengeska, wanthu wakujala makutu ghawo kuti waleke kupulika unenesko ndipo nadi wangamanya kukoma uyo wakuyowoya unenesko wuwo, kweni ndipera pa umaliro unenesko ukumanyikwa. Vinkhara vikufiska mlimo wawo na chikanga chifukwa chakuti vikugomezga kuti fundo izo vyatola ndiziweme kwakuluska. Vikusoŵeka chikanga kwa ise tose kuti tiŵe waunenesko na waurunji. Ndiyo yekha nthowa yingatovwira kuti tinjizge chiyambi chipya mu Malaŵi.

Tikufumba waKatolika wose na wanthu wakhumbilo liweme kuti walutilire kudumbirana kalata uyu mu vigaŵa vyose, mu mabanja, mu mauzengezani, mphara zakupambanapambana za mpingo, mu masukulu, mu vipatala, mu nyumba zakutandazgira mauthenga, mu wupu wa Urunji na Mtende (CCJP), mu wupu wa Chitukuko (CADECOM), mu mawupu na muvipani vya mu Eklezia, mu nyumba za wamayi na wabulazara, kweni chomenechomene mu mawupu gha waukilano na nkhumano zose za Dayosizi.

Tikulomba uŵeyelero wa Maria, Nyina wa Fumu Yithu Yesu Khristu na chiyerezgero cha kulondezga Fumu Yesu, kuti watilombere ise na charo chithu kuti ntheura charo chithu

chisange muwuso wa wanthu wose wakufikapo, kendeskero ka boma kaweme na kukwera kwa umoyo wa wanthu wose.

Afumu Thomas Msusa

Afumu Martin Mtumbuka

Afumu Tarsizio G. Ziyaye

Afumu Peter Musikuwa

Afumu Montfort Stima

Afumu George Tambala

Afumu John A. Ryan

Abambo Joh Chithonje

Wapampando na Arkiepiskopi wa ku Blantyre

Wachiwiri wapampando na Episkopi wa ku Karonga

Arkiepiskopi wa ku Lilongwe

Episkopi wa ku Chikwaŵa

Episkopi wa ku Mangochi

Episkopi wa ku Zomba

Episkopi wa ku Mzuzu

Mulongozgi wa Dayosizi ya Dedza.